संस्कृत भाषा परिचयः

An Introduction to Sanskrit : Unit – XIII

M. R. DWARAKANATH

॥ श्री भगवद्गीता – सांख्ययोगो नाम द्वितीयोऽध्याय: ॥

अव्यक्तोऽयमचिन्त्योऽयम् अविकार्योऽयमुच्यते ।
तस्मादेवं विदित्वैनं नानुशोचितुमर्हसि ॥२५॥

अयं अव्यक्त: अयं अचिन्त्य: अयं अविकार्य: (इति) उच्यते । तस्मात् एनं एवं विदित्वा (त्वं) न अनुशोचितुम् अर्हसि ॥

It is said [prt,3p,s] (उच्यते √वच्) this (soul) [m,N,s] (अयं) (is) un-manifest [ppp,m,N,s] (अव्यक्त: √अञ्ज्) this [m,N,s] (अयं) (is) unimaginable [m,N,s] (अचिन्त्य:) this [m,N,s] (अयं) (is) immutable [m,N,s] (अविकार्य:)। Therefore [m,Ab,s] (तस्मात्) having recognized [ger] (विदित्वा √विद्) this [m,A,s] (एनं) as such (thus) [I] (एवं) (you do) not [I] (न) deserve [prt,2p,s] (अर्हसि √अर्ह) to grieve [inf] (अनुशोचितुम् √शुच्) ।

The verbal root अञ्ज् belongs the 7th गण । The passive past participle is अक्त - made clear. The उपसर्ग वि changes the meaning to manifest. Finally the negation through नञ् तत्पुरुषसमास makes it (अव्यक्त) un-manifest!

अथ चैनं नित्यजातं नित्यम् वा मन्यसे मृतम् ।
तथापि त्वं महाबाहो नैवं शोचितुमर्हसि ॥२६॥

अथ च एनं नित्यजातं नित्यं वा मृतं मन्यसे तथा अपि त्वं महाबाहो एवं न शोचितुम् अर्हसि ॥

And [I] (च) further [I] (अथ) (if) you think [prt,2p,s] (मन्यसे √मन्) this [m,A,s] (एनं) (to be a) perpetually born entity [m,A,s] (नित्यजातं) or [I](वा) to be eternally [I] (नित्यं) dead [ppp,m,A,s] (मृतं √मृ) even so [I] (तथापि) you [N,s] (त्वं) (a great hero) mighty armed one [m,V,s] (महाबाहो) (do) not [I] (न) deserve [prt,2p,s] (अर्हसि √अर्ह) to grieve [inf] (शोचितुम् √शुच्) thus[I] (एवं) ।

Notice the बहुव्रीहि compound - महाबाहु it refers to Arjuna the mighty armed one! The interpretation is context based. This is true in English as well. Observe the following two sentences:

I met a black widow at the church.

I found a black widow under a pile of rocks.

In the 1st sentence we are talking about a widow who happens to be black - तत्पुरुष। In the 2nd sentence we are referring to a type of deadly spider - बहुव्रीहि ।

जातस्य हि ध्रुवो मृत्युर्ध्रुवं जन्म मृतस्य च ।
तस्मादपरिहार्येऽर्थे न त्वं शोचितुमर्हसि ॥२७॥

मृत्यु: जातस्य ध्रुव: हि च जन्म मृतस्य ध्रुवं । तस्मात् अपरिहार्ये अर्थे त्वं न शोचितुं अर्हसि ॥

Indeed [I] (हि) death [m,N,s] (मृत्यु:) is firm [m,N,s] (ध्रुव:) for one who is born [m,G,s] (जातस्य) and [I] (च) birth [n,N,s] (जन्म) is certain [n,N,s] (ध्रुवं) for one who is dead [m,G,s] (मृतस्य)। Therefore [m,Ab,s] (तस्मात्) in pursuit [m,L,s] (अर्थे) of the inevitable [m,L,s] (अपरिहार्ये) you [N,s] (त्वं) (do) not [I] (न) deserve [prt,2p,s] (अर्हसि √अर्ह) to bemoan [Inf] (शोचितुम् √शुच्) ।

अव्यक्तादीनि भूतानि व्यक्तमध्यानि भारत ।
अव्यक्तनिधनान्येव तत्र का परिदेवना ॥२८॥

(हे) भारत । भूतानि आदीनि अव्यक्तानि । मध्यानि व्यक्तानि । निधनानि अव्यक्तानि एव । तत्र का परिदेवना ॥

Oh Arjuna (scion of Bharatas) [m,V,s] (भारत) beings [n,N,p] (भूतानि) have unmanifest [ppp,n,N,p] (अव्यक्तानि √अञ्ज्) beginnings [n,N,p] (आदीनि) have manifest [ppp,n,N,p] (व्यक्तानि)

middle [n,N,p] (मध्यानि) have unmanifest [ppp,n,N,p] (अव्यक्तानि) endings [n,N,p] (निधनानि) indeed[I] (एव). There (then) [I] (तत्र) what [f,N,s] (का) lament [f,N,s] (परिदेवना √दिव्) ।

अव्यक्तादीनि च व्यक्तमध्यानि च अव्यक्तनिधनानि are बहुव्रीहि compounds. They were split (विग्रह) for the translation.

आश्चर्यवत्पश्यति कश्चिदेनम्
आश्चर्यवद्वदति तथैव चान्यः ।
आश्चर्यवच्चैनमन्यः शृणोति
श्रुत्वाप्येनं वेद न चैव कश्चित् ॥२९॥

कश्चित् एनं आश्चर्यवत् पश्यति । तथा एव च अन्यः आश्चर्यवत् वदति । अन्यः एनं आश्चर्यवत् शृणोति । श्रुत्वा अपि न कश्चित् एनं वेद ॥

Some (person) []* (कश्चित्) sees [prt,3p,s] (पश्यति √दृश्) this [m,A,s] (एनं) with wonder [I] (आश्चर्यवत्) and [I] (च) thus [I] (तथा) also [I] (एव) another [m,N,s] (अन्यः) speaks [prt,3p,s] (वदति √वद्) with wonder [I] (आश्चर्यवत्) and [I] (च) another [m,N,s] (अन्यः) hears [prt,3p,s] (शृणोति √श्रु) this [m,A,s] (एनं) with wonder [I] (आश्चर्यवत्) । And [I] (च) even [I] (अपि) having heard [ger] (श्रुत्वा) this [m,A,s] (एनं) no one []* (न कश्चित्) knows (it) [pt,3p,s] (वेद √विद्) indeed [I] (एव) ।

*कश्चित् is कः चित् । The underlying कः is [m,N,s] - the चित् makes कः indefinite.

देही नित्यमवध्योऽयं देहे सर्वस्य भारत ।
तस्मात्सर्वाणि भूतानि न त्वं शोचितुमर्हसि ॥३०॥

(हे) भारत । अयं देही सर्वस्य देहे नित्यं अवध्यः। तस्मात् त्वं सर्वाणि भूतानि न शोचितुं अर्हसि ॥

Oh Arjuna (scion of Bharatas) [m,V,s] (भारत) this [m,N,s] (अयं) atman (embodied) [m,N,s] (देही) in the body [m,L,s] (देहे) of everyone [m,G,s] (सर्वस्य) is eternally [I] (नित्यं) indestructible [m,N,s] (अवध्यः)। Therefore [m,Ab,s] (तस्मात्) you [N,s] (त्वं) (do) not [I] (न) deserve [prt,2p,s] (अर्हसि √अर्ह) to bemoan [Inf] (शोचितुम् √शुच्) all (any) [n,A,p] (सर्वाणि) beings [n,A,p] (भूतानि) ॥

स्वधर्ममपि चावेक्ष्य न विकम्पितुमर्हसि ।
धर्म्याद्धि युद्धाच्छ्रेयोऽन्यत् क्षत्रियस्य न विद्यते ॥३१॥

स्वधर्मं अपि च अवेक्ष्य विकम्पितुं न अर्हसि । क्षत्रियस्य श्रेयः हि धर्म्यात् युद्धात् अन्यत् न विद्यते ॥

Considering [ger] (अवेक्ष्य √ईक्ष्) even [I] (अपि) one's own duty [m,A,s] (स्वधर्मं) (you do) not [I] (न) deserve [prt,2p,s] (अर्हसि √अर्ह) to shiver [inf] (विकम्पितुं √कम्प्) । Nothing [I] (न) other [n,N,s] (अन्यत्) better [n,N,s] (श्रेयः) of a Kshatriya [m,G,s] (क्षत्रियस्य) indeed [I] (हि) than (fighting) a just [n,Ab,s] (धर्म्यात्) war [n,Ab,s] (युद्धात्) is known [prt,3p,s] (विद्यते √विद्) ।

In the above verses, the idiomatic "you do not deserve to grieve" etc. means "you should not grieve" etc.

यदृच्छया चोपपन्नं स्वर्गद्वारमपावृतम् ।
सुखिनः क्षत्रियाः पार्थ लभन्ते युद्धमीदृशम् ॥३२॥

(हे) पार्थ यदृच्छया च उपपन्नं स्वर्गद्वारं अपावृतं ईदृशं युद्धं सुखिनः क्षत्रियाः लभन्ते ॥

And [I] (च) Oh Arjuna (son of Prtha) [m,V,s] (पार्थ)। Happy [m,N,p] (सुखिनः) (are the) Kshyatriyas [m,N,p] (क्षत्रियाः) (who) encounter [prt,3p,p] (लभन्ते √लभ्) this type [n,A,s] (ईदृशं) (of) war [n,A,s] (युद्धं) by good fortune [f,I,s] (यदृच्छया) (which is an) outcome [ppp,n,A,s] (उपपन्नं √पद्) (that is) the open [ppp,n,A,s] (अपावृतं √वृत्) gate of heaven [n,A,s] (स्वर्गद्वारं) ॥

अथ चेत् त्वमिमं धर्म्यं संग्रामं न करिष्यसि ।
ततः स्वधर्मं कीर्तिं च हित्वा पापमवाप्स्यसि ॥३३॥

अथ चेत् त्वं इमं धर्म्यं संग्रामं न करिष्यसि ततः स्वधर्मं च कीर्तिं हित्वा पापं अवाप्स्यसि ॥

If [I] (चेत्) then [I] (अथ) you [N,s] (त्वं) will not [I] (न) carry out [ft,2p,s] (करिष्यसि √कृ)

this [m,A,s] (इमं) noble [m,A,s] (धर्म्यं) fight [m,A,s] (संग्रामं) then [I] (ततः) having abandoned [ger] (हित्वा √हा) one's own duty [m,A,s] (स्वधर्मं) and[I] (च) fame [f,A,s] (कीर्तिं) you will incur [ft,2p,s] (अवाप्स्यसि √आप्) sin [n,A,s] (पापं) ॥

Notice the formation of the future tense of कृ – करिष्यसि च अव + आप् – अवाप्स्यसि । the former is इट् while the latter is अनिट् । The tense marker is स्य ।

२ वृत्तयः – Expositions / Glosses

२–२ धातुवृत्तिः – Verbal Derivatives

२–२–२ सन्नन्ताः – Desideratives

Consider the following two sentences:

शिष्यः पुस्तकं पठितुं इच्छति । शिष्यः पुस्तकं पिपठिषति।

The two sentences mean exactly the same - The student wishes or desires to read the book! In the 1st instance an infinitive is used for the action desired and a finite verb is used to express the desire. In the second sentence the verb is modified to indicate the desire to do the action. This modified verb (verbal derivative) is therefore called desiderative or conveying desire for the action. The पद of the desiderative is the same as that of the original धातु । Desiderative stems are formed for most verbs.

२–२–२–१ सन्नन्तरचना - Desiderative construction

The construction of the Desiderative derivative verbal stem involves reduplication - अभ्यास optional इ (इट् वा वेट्) and the marker स which becomes ष after any vowel other than अ। ष when preceded by क् वा ज् becomes क्ष। In reduplication the vowels mostly change to इ। These are the main rules but we will not delve into all the sub-rules. Here are some examples of verbal roots and desiderative stems:

गम् – जिगमिष । गै – जिगास । त्यज् – तित्यक्ष । पा – पिपास । बुध् – बुबोधिष । स्वप् – सुषुप्स । मुच् – मुमुक्ष । कृ – चिकीर्ष । मन् – मीमांस ॥

You can see the variations! However, the key to identification of the desiderative is reduplication followed by स which changes to ष वा क्ष as dictated by सन्धि rules. तिङ् terminations of लट्, लङ्, लोट् वा लिङ् may be directly added to the stem. The लिट् is always the periphrastic perfect and the future is लृट् (इट्) ।

Nouns are also freely formed from the desiderative stems by adding उ (पुं) or आ (स्त्री) । The sense of the noun then is he/she who is desirous of doing the action. It can also mean who is about to undertake the action.

मुच् – मुमुक्ष – मुमुक्षुः । पा – पिपास – पिपासुः । तिज् – तितिक्ष – तितिक्षा । युध् – युयुत्स – युयुत्सुः॥

३–२ समासवृत्तिः - Compounds

३–२–३ द्वन्द्व समासः

The द्वन्द्व (उभयपद प्रधान) compound is rather straightforward. Both (or all) members of the compound have equal importance. The closest pseudo-example in English would be sugar'n spice - meaning sugar and spice. Here the "and" is merely abbreviated, whereas in Sanskrit the "and" is completely lost as well as the विभक्ति प्रत्यय of the former member(s.) Furthermore any number of nouns that would otherwise be connected by the conjunction च may be compounded! Examples:

रामः च लक्ष्मणः च – रामलक्ष्मणौ । रामः च लक्ष्मणः च भरतः च शत्रुंः च – रामलक्ष्मणभरतशत्रुंाः ।

सुखं च दुःखं च – सुखदुःखे ।

माता च पिता च – मातापितरौ वा पितरौ ।

In the above examples, the constituent members are separate (इतरेतर द्वन्द्व) and the

gender of the compund is determined by the gender of the last member. The number is dual or plural depending on the number of members. Occasionally, a compound is abbreviated by retaining only one member (एकशेष) – पितरौ । When the constituent membrs are taken collectively or they denote certain naturally related objects, it is called समाहार द्वन्द्व and the compound is always neuter, singular. Examples:

पाणयश्च पादाश्च पाणिपादम् । सुखं च दुःखं च – सुखदुःखम् । नक्तं च दिवा च – नक्तंदिवम् (अलुक्)।

४ तिङन्तप्रकरणम् - Verbs / Conjugation
४–२ अतिपत्तौ लृङ् Hypothetical

This is rare conjugation and unique to Sanskrit. This describes two dependent events where the non-occurrence of one results in the non-occurrence of the other! An example will suffice:

सुवृष्टिश्चेदभविष्यत्तदा सुभिक्षमभविष्यत् – सुवृष्टिः चेत् अभविष्यत् तदा सुभिक्षं अभविष्यत् । (Should good rains fail, then a good harvest will fail.) The conjugation of लृङ् completely follows the conjugation लृट् of except the terminations are of लङ् (including the prefix) rather than that of लट् । भू – भविष्यति (लृट्) – अभविष्यत् (लृङ्)।

Exercises:

1. Do समास वा विग्रह । Identify the subclass of the द्वन्द्व ।

प्राणश्च अपानश्च व्यानश्च उदानश्च समानश्च । प्राणापनौ । पार्वतीपरमेश्वरौ । धर्मार्थकाममोक्षाः । पिता च पुत्रश्च (अलुक्) । श्वशूश्च श्वशुरश्च (एकशेष) । पुत्रौ (एकशेष) । शीतं च उष्णं च अनयोः समाहारः । कृताकृतम् । पत्रंपुष्पंफलंतोयम् ॥

2. Replace the desiderative with the infinitive plus a finite verb.

भरतः रामं दिदृक्षति । बालः मोदकं चिखादिषति । त्वं चुचोरयिषसि । जनाः देवं तुष्टूषेयुः ॥

3. Identify the underlying धातु ।

तितीर्ष । जिज्ञासा । चुकुपिष । जिंास । बुभुक्षुः ॥

Sanskrit Crossword #13

(One syllable per box)

Clues Across:

1 Sound
4 Leaf
5 The seat at Sringeri
6 finger nail (born of the hand)
8 3rd person, singular लोट् of जि ।
10 Mongoose - A Pandava!
11 An assemblage - an ornament
12 Skillful or beautiful - fem.
13 Subtle as in a type of विद्या ।

Clues Down:

2 Night wanderer
3 Liberal
4 Worth reading - a must read.
6 Noise (onomatopoeic word)
7 Community - people's place
8 Water creature
9 Snowy mountain

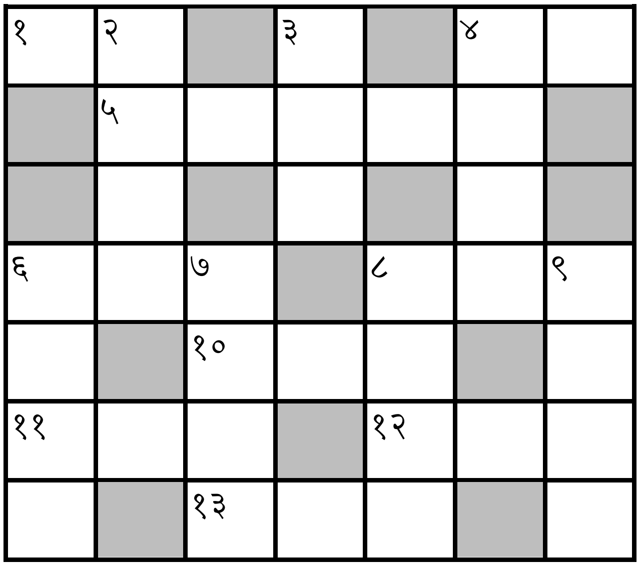

Solutions to Exercises from Unit -12

1. रामलक्ष्मणौ वनं गमिष्यतः । वयं श्वः मोदकान् (मोदकानि) मोदिष्यामहे । त्वं उपहारं दातासि । वृक्षात् फलानि पतितारः । आवां परश्वः चित्रकूटं प्रयास्यावः । कार्यं कर्तास्मि । रामः रावणं हन्ता ॥

2. Solution to crossword # 12
१ कुश । ४ आज्ञा । ५ शङ्कराचार्य । ६ विरह । ८ आश्रम । १० वराह । ११ पद्मिनी । १२ वलल । १३ यतन ॥ २ शशधर । ३ मुरारि । ४ आर्यमिश्र । ६ विलेपन । ७ हवनीय । ८ आहवन । ९ महालय ॥